

**K OSÍDLENÍ NEJBLIŽŠÍHO ZÁZEMÍ KLÁŠTERA
V OPATOVICÍCH NAD LABEM VE SVĚTLE
NOVÝCH ARCHEOLOGICKÝCH PRŮZKUMŮ**

Jiří SIGL

Benediktinský klášter sv. Vavřince, který vznikl r. 1086 v místech starší poustky založené Mikulcem a byl podstatně rozšířen velkolepým donačním projektem knížete a krále Vratislava, patřil mezi nejstarší kláštery v Čechách. Ač jeho územní rozsah známe z mladšího pramene (Nohejlová 1925, Šebek a kol. 1990 - prameny a literatura), je zřejmé, že i když se nacházel na území, které nebylo tak bohatě osídleno jako nedaleké úrodné Hradecko či vzdálenější Chrudimsko, nenacházel se vznikající klášter v liduprázdné krajině. Okolí Opatovic n. L. bylo osídleno již v pravěku, jak dokládají nálezy lužické a slezskoplatěnické kultury a dále zatím jen ojedinělé laténské nálezy (Vokolek 1960, 1962a, 1962b, Rataj - Vokolek 1962). Toto osídlení bylo zjištěno i v době slovanské, kdy byla při stavbě

elektrárny narušena 2 sídliště, z nichž jižnější náleželo střední době hradištní (Fiedler 1965, Vokolek 1960 a 1962b) a severnější (obr. 1 - nal. 2) patřilo spíše sklonku střední doby hradištní a mladší době hradištní tj. konec 10. a 11. stol. (Vokolek 1962b).

Opatovice se nacházejí v Pardubicko - hradecké kotlině, na rozhraní její pardubické a hradecké části (Demek a kol. 1965). Nadmořská výška se pohybuje kolem 230 m. V okolí Opatovic se vyskytovaly luhy a olšiny, pouze východně a severozápadně od Opatovic byly enklávy borových doubrav (Mikyška a kol. 1968). Rozhodujícím fenoménem, který určoval krajinný ráz okolí Opatovic bylo Labe, které zde často měnilo hlavní řečiště, meandrovalo, vytvářelo ostrovy, z nichž některé byly vyvýšeny jen nepatrně nad okolní terén a mohly být využívány v pravěku i době slovanské k osídlení. Geologické podloží je zde vytvářeno druhohorními a čtvrtohorními sedimenty. Území náleží mírně suchému okrsku s mírnou zimou, kde průměrná roční teplota v první polovině 20. století přesahovala nepatrně 8⁰C a roční srážky v tomtéž období se blížily 600 mm. Nejbližší okolí Opatovic, tedy území kolem Labe, tvoří aluviální půdy, západně od vesnice jsou hnědozemní středoevropské půdy a jižně se nacházejí slabě podzolované půdy (Válek 1964).

Musíme si položit otázku, jaké důvody vedly k založení opatovického kláštera právě na území dnešních Opatovic. Jistě důležitým faktorem byla blízkost střediska hradské správy v Hradci, ke kterému náležel rozsáhlý, ještě nerozchvácený knížecí majetek. Další okolností jistě bylo, že Opatovice ležely na území, které bylo osídleno, ale které dovoľovalo v procesu doosídlování pokračovat. Jistě bez vlivu na konkrétní umístění kláštera nebyl ani požadavek benediktinského řádu zakládat své kláštery v určité oddělenosti od ostatního laického osídlení (Vilhum 1947). Tomu nejlépe odpovídalo umístění na ostrově (např. Ostrov u Davle) a s těmito nároky souhlasil i ráz krajiny formované Labem v okolí Opatovic.

Hlavní pozornost byla věnována na katastru Opatovic klášteru. Byl to jednak F. K. Rosůlek (1925, 371 - 375), který se svými spolupracovníky shrnul starší zprávy o výzkumech a nálezích. Nejvýznamnější práce, která se zabývala problematikou kláštera, vyšla z pera E. Nohejlové (1925). Ve 2. polovině 50. let a v 60. letech stoupl zájem o opatovický klášter, protože na katastru Opatovic probíhaly rozsáhlé archeologické výzkumy jako důsledek zemních prací souvisejících se stavbou tepelné elektrárny (Hejna 1958, Rataj 1967, Smetánka 1959 a 1967). Další výzkumy zde provádělo v 70. a 80. letech pardubické (nálezy a dokumentace jsou uloženy v pardubickém muzeu) a královéhradecké muzeum (Sigl 1987). Jistě za

zmínku stojí i mincovní nálezy, které byly učiněny při výzkumu na tzv. předklášterním ostrůvku (Smetánka 1967, Petryl - Šebek 1970), dále v základech Morávkovaly mlýnu nález denáru Constantina I. (306-337) (Nemeškalová - Šůla 1965) a depot pražských grošů nalezený v intravillánu obce (Petryl - Šebek 1970).

Archeologický výzkum jak kláštera tak osídlení na katastru Opatovic vyvrcholil koncem 50. a začátkem 60. let, kdy díky rozsáhlým zemním pracím přinesl podstatné rozšíření dosavadních znalostí. Potom nastává doba zklidnění a zájem archeologů se přemisťuje do jiných oblastí. Určitou možností k provádění průzkumů přineslo rozorání původně zatravněných ploch a jejich využití jako pole. Protože existuje určitý předpoklad, že by tyto plochy mohly být v blízké době opět zatravněny, rozhodli jsme se v těchto v minulosti nepřístupných prostorách provést intenzivní archeologický povrchový průzkum, který se soustředil na území ležící východně a jižně od kláštera. Při našem průzkumu se nám podařilo objevit zcela 3 dosud neznámé středověké lokality (nal. 3 - 5) a dále se nám podařilo získat i keramický materiál z období existence kláštera na dosud známé lokalitě (nal. 2), kterou publikoval V. Vokolek (1962b).

Naleziště 2

Rozkládá se cca 1,3 km JV od kláštera na parc. č. 1499 a 1497/1. Je situováno na pozemek, který leží západně od písničky, jenž vznikl v době výstavby elektrárny. Probíhal zde archeologický výzkum, při kterém bylo zkoumáno slezskoplatěnické a lužické pohřebiště (Rataj - Vokolek 1962) a sídliště. Několik objektů bylo datováno do mladohradištního období (Vokolek 1962b). Terén v prostoru zjištěného nal. 2, který byl sledován povrchovým průzkumem, se mírně sklání k Z. Sběr zjistil rozptýlené střepy na ploše cca 40 x 50 m. Získaný soubor keramiky obsahuje 31 zlomek, které patří i lužické a slezskoplatěnické kultuře. Středověkému období náleží 16 jedinců. Dva střepy pocházejí z okrajů, 1 střep z hrdla nádoby, 5 střepů ze stěn je zdobeno rytou šroubovicí (obr.2 - B). Povrch střepů je zbarven šedočerně, v některých případech hnědavě. Nálezy jsou uloženy v MVČ Hradec Králové, př. č. 44 a 45/91.

Naleziště 3

Leží asi 150 m východně od kláštera a je situováno mezi přívaděč vody do elektrárny a cestu, která přívaděč souběžně sleduje. Jedná se o mírnou vyvýšeninu ležící několik metrů od starého labského ramena na parc. č. 228/1. Rozsah naleziště byl dán celkovou konfigurací terénu, který vystupoval nad okolní terén. Naleziště mělo rozměry cca 40 x 30 m. Při průzkumu, prováděném v dubnu 1991, byl získán keramický soubor (79 střepů), který je uložen v MVČ Hradec Králové

pod př. č. 46/91. Z celkového počtu střepů je 51 střep ze stěn nádob, které nemají na povrchu žádné výzdobné motivy. Tyto nezdobené střepy jsou převážně šedě zbarvené a asi 1/5 obsahuje v materiálu slídnatou příměs. V souboru bylo zjištěno 13 okrajových střepů, dále 3 zlomky ze dna nádoby, 4 střepy z hrdel a horních částí nádob, zbývajících 8 střepů pochází ze stěn nádob s výzdobnými motivy. Z nich převažuje rytá šroubovice. Ojedinele jsou zastoupeny další výzdobné motivy, jako jednoduchá vlnice v jednom případě kombinovaná s rytou šroubovicí, či jednoduché vlnice o rozdílné amplitudě. Na jiném střepě zjištěna nevýrazná kolkovaná výzdoba a na dalším vývalková šroubovice (obr. 3). V materiálu střepů je jako ostřiva užito písku, jak dokládají jemné křemínky a u velké části střepů i příměs slídy. V materiálu dvou střepů byla zjištěna tuha, při čemž jeden střep náležel silnostěnné nádobě. V souboru byly zjištěny i 2 střepy vyrobené z bílého materiálu.

Naleziště 4

Leží J od kláštera ve vzdálenosti 450 m a je situováno na vyvýšený terén, který se sklání mírně jižním směrem. Severní hranici naleziště tvoří mrtvé labské rameno, kterým protéká lokální vodoteč, jež je naplněná pouze v době bohatší na vodní srážky. Naleziště se rozkládá na parc. č. 1547. V S části je vlastní nal. 4 a ve vzdálenosti několika metrů jsme vydělili naleziště 4 a, které je situované do J části parcely. Každé z nich má plochu přibližně 200 - 300 m². Zejména na severnějším nal. 4 byla situace komplikovanější tím, že zde bylo zjištěno i pravěké osídlení s poměrně bohatým keramickým souborem patřícím lužické kultuře. Nálezy jsou uloženy v MVČ pod př. č. 47 a 48/91.

Na nalezišti 4 bylo vedle 21 zlomků lužické keramiky získáno 76 středověkých střepů, z čehož je 43 nezdobených, z nich téměř dvě třetiny mají ve svém materiálu příměs slídy. Tuha byla zjištěna ve dvou střepích. Střepy jsou převážně zbarveny šedočerně. V souboru se nacházelo 5 okrajových střepů, 4 střepy ze spodních částí nádob s kusem dna, 5 střepů z hrdla a 19 střepů ze stěn nádob, které byly zdobené. Tyto střepy měly jediný výzdobný motiv, a to rytou šroubovicí (obr. 4 - A). Některé střepy byly vyrobeny z bílého materiálu.

Na nalezišti 4a bylo při průzkumu získáno 27 zlomků keramiky z čehož 1 zlomek pochází z okraje, další ze spodku nádoby s kusem dna a jiný z hrdla nádoby. Osm střepů je ze stěn nádob, které byly zdobené rytou šroubovicí (obr. 4 - B). Zbývajících 16 střepů pochází ze stěn nádob beze stop výzdoby. V materiálu 3 střepů byla zjištěna příměs tuhy, u ostatních střepů je v materiálu obsažena slída a křemínky. Střepy jsou převážně zbarveny šedě.

Naleziště 5

Nachází se rovněž jižně od kláštera, a to zhruba ve vzdálenosti 900 m, leží na parc. č. 1510/1 na nevýrazné a ploché vyvýšenině, která je na Z, S a J straně obcházena polními cestami. Při průzkumu zde bylo získáno 72 střepů, které však většinou náleží pravěkým kulturám. Byly zde zjištěny artefakty lužické kultury a laténské. Nedostatečně reprezentativní vzorek středověké keramiky, který obsahuje pouze 5 střepů, vyvolává potřebu opakovaného povrchového průzkumu. Bylo velmi obtížné sledovat jejich rozptyl či koncentraci v rámci naleziště. Zdá se, že středověké střepy byly nalézány spíše v jeho J části. Soubor je uložen v MVČ Hradec Králové pod př. č. 45/91. Byly v něm zjištěny 2 okraje, 1 střep ze stěny nádoby zdobený rytou šroubovicí a 2 střepy pocházely ze stěn beze stopy výzdoby (obr. 2 - C). Střepy obsahovaly písčitou příměs a byly zbarveny tmavěšedě. Tento soubor můžeme datovat do mladšího období než ostatní nalezové soubory, a to nejspíše na samý konec 14. století, případně do století 15.

Naleziště na k.ú. Pohřebáčka

Nachází se J od potoka Pašát, který nedaleko odtud se vlévá do Plačického potoka, na terénní vyvýšenině obklopené vrstevnicí 227 m, na parc.č. 427/1. Východně od naleziště teklo původně staré Labe. Terénní průzkum zde prováděl zejména RNDr. Šafaří v r. 1988 a 1989. Nálezy byly objeveny na poměrně nevelké ploše, která byla vymezena konfigurační terénou. Při tomto průzkumu byl získán soubor keramiky obsahující 5 střepů a dále 2 fragmenty splepené z několika střepů. Mimo jednoho okraje jsou střepy ze stěn zdobené rytou šroubovicí a v jednom případě v kombinaci s vodorovnou plastickou lištou (obr. 2 - A). Materiál střepů obsahuje jemné písčité ostřivo. Keramika je převážně zbarvena hnědavě, pokud se zachoval zbytek povrchové vrstvy - engoby.

Naleziště 2 -5, kterými se v tomto příspěvku zabýváme, jsou situována na břehu bývalého neregulovaného labského řečiště (obr. 1). Všechna 3 nová středověká sídliště (nal. 3 - 5) můžeme datovat na základě objevených artefaktů do 13. - 14. století s případným časovým přesahem do následujícího století u nal. 5. V prostoru naleziště 2, kde byly v minulosti odkryty doklady z mladohradištního období (Vokolek 1962b), se podařilo získat i keramiku mladší. Všechna tato naleziště se rozkládají východně (nal. 1) a jižně (nal. 2, 4 a 5) od kláštera na pravobřežní labské terase, přibližně v nadmořské výšce 225 m. Nejvzdálenější sídliště (nal. 2) je od kláštera vzdáleno 1,3 km, nejbližší (nal. 3) zhruba 0,15 km. Mezi jednotlivými sídlišti byly zjištěny vcelku pravidelné vzdálenosti, které se pohybovaly v rozmezí 300 - 350 m. Rozsah těchto sídlišť byl malý, i když je zřejmá

relativnost vypovídacích možností povrchového průzkumu, pokud se týče zjišťování rozsahu sídliště. Jednalo se o rozptýlené osídlení, snad dvorcového charakteru, případně o sídliště o minimálním počtu usedlostí. Tato pozorování se vztahují zejména na nal. 2 - 4 a na dříve zjištěnou situaci na tzv. předklášterním ostrůvku (Smetánka 1967). V případě nal. 5 není situace tak jednoznačná a bude na něm nutné provést opakovaný povrchový průzkum.

Další středověké sídliště, které patří stejnému časovému horizontu, jako výše uvedená naleziště na katastru Opatovic, je situováno ve vzdálenosti 2,4 km severozápadně od kláštera na katastru Pohřebačky. Vedle časového zařazení s ostatními sídlišti ho spojuje i to, že je umístěno rovněž nad starým labským meandrem a střepy byly opět nalezeny na úzce vymezené ploše. Jedinými doklady, které byly získány při povrchovém průzkumu, jsou zlomky keramiky (obr. 3 - 4). Keramika měla převážně tmavě šedé zbarvení a obsahovala písčitou příměs jako ostřivo. Její povrch nese stopy po obtáčení na pomalém hrnčířském kruhu. Pokud se týče zastoupení výzdobných motivů je dominantní rytá šroubovice. Ostatní výzdobné motivy jako vývalková šroubovice, jednoduchá vlnice, vrypy či jednoduchý kolek na podhrdlí jsou zastoupeny zcela ojediněle. Střepy ze silnostěnných nádob, které obsahují v materiálu příměs tuhy, se vyskytují na nal. 3 a na sídlišti zjištěném na katastru Pohřebačky.

Domnívám se, že zjištěná situace na katastru Opatovic nad Labem podstatně rozšiřuje dosud známé osídlení z tohoto či nepatrně staršího období na tzv. předklášterním ostrůvku (Smetánka 1967) a v místech školy a na nal. 2 (Vokolek 1962b). Je jisté, že obyvatelé těchto malých sídlišť patřili do vlastnictví opatovického kláštera a ten byl závislý na jejich naturálních či peněžních dávkách, případně dalších službách. Zjištěná situace ukazuje na stav, který existoval před restrukuralizací osídlení, jež probíhá ve 2. polovině 13. století. V tomto období začínají zanikat malá sídliště a osídlení se koncentruje do jader vrcholně středověkých vesnic. Koncentrací těchto malých sídlišť vzniká vrcholně středověká ves Opatovice, která dostává nebo od jednoho z malých sídlišť přebírá název, jenž v době počátků kláštera nemohl existovat. Je zřejmé, že v tomto obecném procesu zanikání malých sídlišť existovaly lokální rozdíly a proces mohl být případně dokončen až ve vrcholně středověkém období v průběhu 14. - 15. století. Toto zjištění je v souladu s poznatky získanými při sledování oblasti východně od Chrudimi (Frolík - Sigl 1993, v tisku). V případě Opatovic nad Labem sehrál úlohu "centrálního bodu" klášter, k němuž se soustředilo osídlení v předchozí fázi charakterizované malými sídlišti do vrcholně středověké vsi.

Literatura:

- Demek, J. a kol.* 1965: *Geomorfologie českých zemí*, Praha
Fiedler, Z. 1965: čj. 2443/65 v archivu ARÚ ČSAV Praha
Frolík, J. - Sigl, J. 1993 (v tisku): *Příspěvek k vývoji osídlení a jeho strukturálním změnám na Chrudimsku*, PA LXXXIV
Hejna, A. 1958: čj. 252/58 v archivu ARÚ ČSAV Praha
Mikyška, R. a kol. 1968: *Geobotanická mapa ČSSR, I. České země*, Praha
Nemeškalová, Z. - Šůla, J. 1965: *Nálezy římských mincí v královéhradeckém muzeu*, Hradec Králové.
Nohejlová, E. 1925: *Příběhy kláštera opatovického*, Praha
Petrtyl, J. - Šebek, F. 1970: *Historická dokumentárnost nálezů mincí na Pardubicku a Chrudimsku*, Pardubice
Rataj, J. - Vokolek, V. 1962: *Lužické a slezskoplatěnické pohřebiště v Opatovicích nad Labem*, PA LIII, 19 - 66
Rataj, J. 1967: *Archeologický výzkum na území opatovického kláštera*, PA LVIII, 592 - 598
Rosůlek, F. K. a kol. 1925: *Pardubicko, Holicko, Přeloučsko III/3*, 371 - 375, Pardubice
Sigl, J. 1987: čj. 596/87 v archivu ARÚ ČSAV Praha
Smetánka, Z. 1959: čj. 3558/59 v archivu ARÚ ČSAV Praha - 1967: *Výzkum na předklášterním ostrůvku v Opatovicích nad Labem*, AR XIX, 471 - 477
Šebek, F. a kol. 1990: *Dějiny Pardubic, I. díl*, Pardubice
Válek, B. 1964: *Půdy východních Čech, Havlíčkův Brod*
Vilhum, F. X. 1947: *Hrdinové vědy a víry, Olomouc*
Vokolek, V. 1960: čj. 5026/60 v archivu ARÚ ČSAV Praha - 1962a: *Bronzová spona z Opatovic n.L.*, AR XIX, 266 - 267 - 1962b: *Slovanská sídliště v okolí Opatovic n.L.*, AR XIV, 636, 653 - 656R

ZUSAMMENFASSUNG

BESIEDLUNG DES ANLIEGENDEN HINTERLANDES DES KLOSTERS IN OPATOVICE AN DER ELBE IM LICHT NEUER ARCHÄOLOGISCHER AUSGRABUNGEN

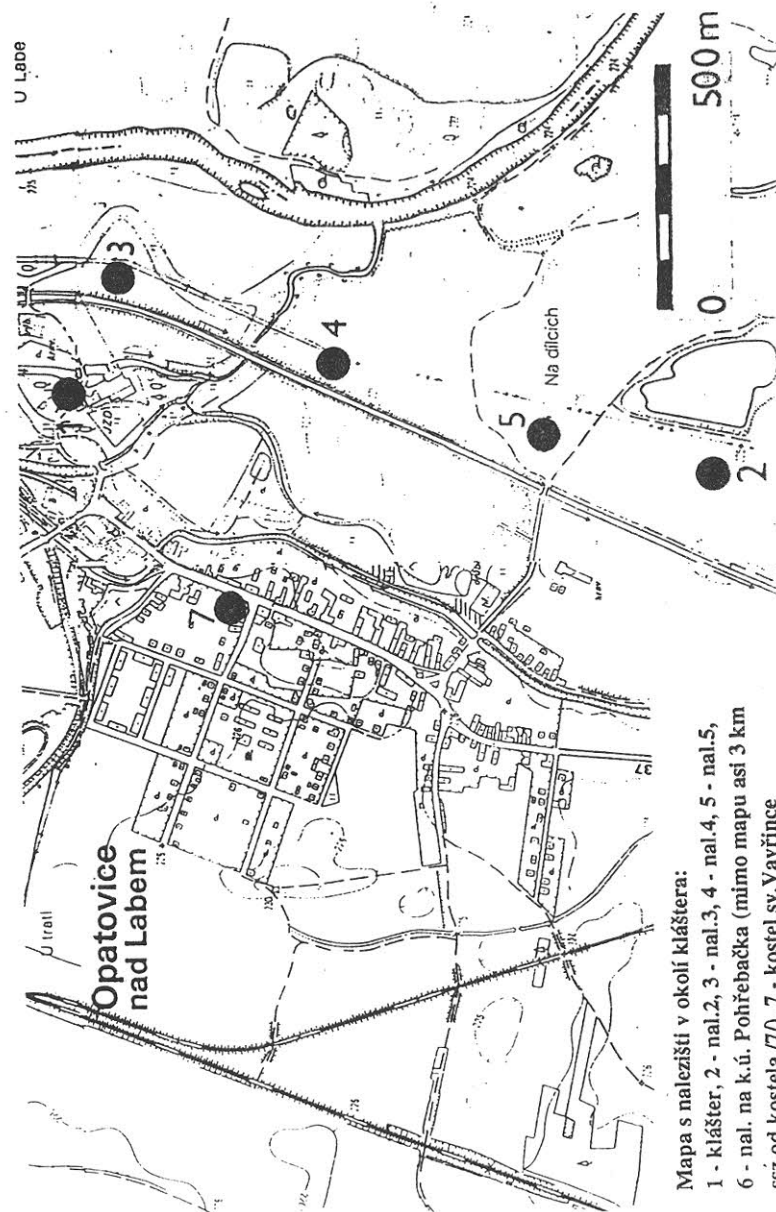
In der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts wurde das Benediktiner St.-Laurentius-Kloster in Opatovice an der Elbe zum bedeutenden Zentrum des wirtschaftlichen, politischen und kulturellen Lebens nicht nur für das Gebiet zwischen Pardubice und Hradec Králové. Das Kloster entstand im Gebiet, das schon in der Urzeit besiedelt war, und dessen Besiedlung auch in der slawischen

Burgwallzeit fortsetzte. Im Laufe einiger letzter Jahre gelang es dank der systematischen Oberflächenuntersuchung, die von Mitarbeitern der archäologischen Abteilung des Museums Ostböhmens in Hradec Králové durchgeführt wurde, drei neue mittelalterliche Fundstellen im Kataster Opatovice an der Elbe zu erweisen. Diese Fundstellen können aufgrund der entdeckten Artefakte in das 13. - 14. Jh. datiert werden, eventuell können sie ins nächste Jahrhundert überschreiten. Alle diese Fundstellen verbreiten sich östlich und südlich vom Kloster auf der rechtseitigen Uferterrasse der Elbe. Die entfernteste Siedlung ist 1,3 km vom Kloster weit, die nächste ist etwa 0,15 km entfernt. Zwischen den einzelnen Siedlungen wurden ziemlich regelmäßige, 300-350 m lange Entfernungen festgestellt. Der Umfang dieser Siedlungen war klein, auch wenn die Relativität der Aussagemöglichkeiten der Oberflächenuntersuchung deutlich ist, was die Feststellung des Siedlungsumfanges anbetrifft. Es handelte sich um eine Streubesiedlung etwa Gehöftchar akters, bzw. um Siedlungen mit einer minimalen Zahl der Güter.

Eine weitere mittelalterliche Siedlung, die demselben zeitlichen Zeithorizont angehört, wie die oben angeführten Fundstellen vom Kataster Opatovice, liegt 2,4 km nordwestlich vom Kloster im Kataster Pohřebačky. Neben der zeitlichen Einordnung hat sie mit den anderen Siedlungen auch das gemeinsam, daß sie über dem alten Elbemäander liegt und daß die Scherben ebenso auf einem kleinen Raum gefunden wurden.

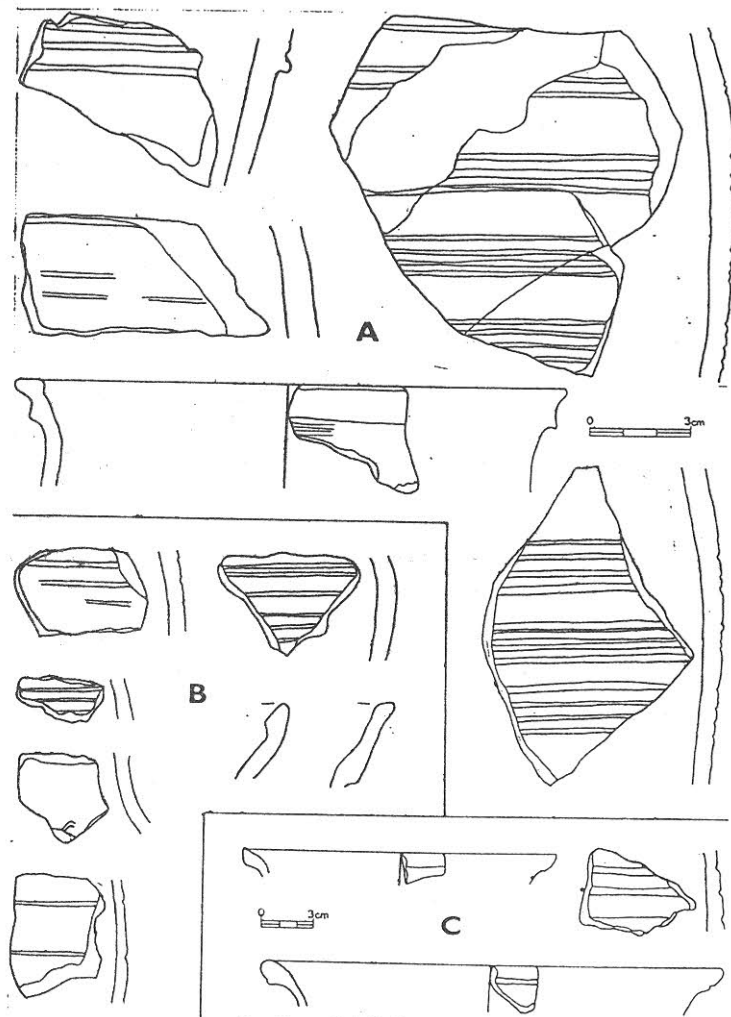
Ich vermute, daß die festgestellte Lage im Kataster Opatovice an der Elbe die bisher bekannte Besiedlung aus diesem oder etwas älterem Zeitraum auf der sogenannten Vorklosterinsel und an der Stelle des Schulgebäudes wesentlich erweitert. Es steht fest, daß die Bewohner dieser kleinen Siedlungen zum Opatovicer Kloster gehörten, und dies von ihren Naturalabgaben oder Geldleistungen, bzw. von anderen Dienstleistungen abhängig war. Die festgestellte Situation weist auf den Zustand hin, der vor der in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts vollzogenen Restrukturierung der Besiedlung bestand. In dieser Zeit treten kleine Siedlungen zurück, und die Besiedlung konzentriert sich in die Zentren der hochmittelalterlichen Dörfer. Durch die Konzentration dieser kleinen Siedlungen entsteht das hochmittelalterliche Dorf Opatovice, das den Namen bekommt oder ihn von einer der kleinen Siedlungen übernimmt, der zur Entstehungszeit des Klosters nicht existieren konnte. Es ist deutlich, daß in diesem allem einen Prozeß des Rücktritts kleiner Siedlungen lokale Unterschiede bestanden, und daß der Prozeß erst auf dem Höhepunkt des Mittelalters im Laufe des 14.- 15. Jh. evtl. beendet werden konnte. Diese Feststellung entspricht den bei der Erforschung des Gebietes östlich von der Stadt Chrudim gewonnenen Erkenntnissen. Im Falle von Opatovice an der Elbe spielte das Kloster die Rolle des "Zentralpunktes", um den sich die in der vorhergehenden Phase durch kleine Siedlungen charakteristische Besiedlung in ein hochmittelalterliches Dorf konzentrierte.

obr.1

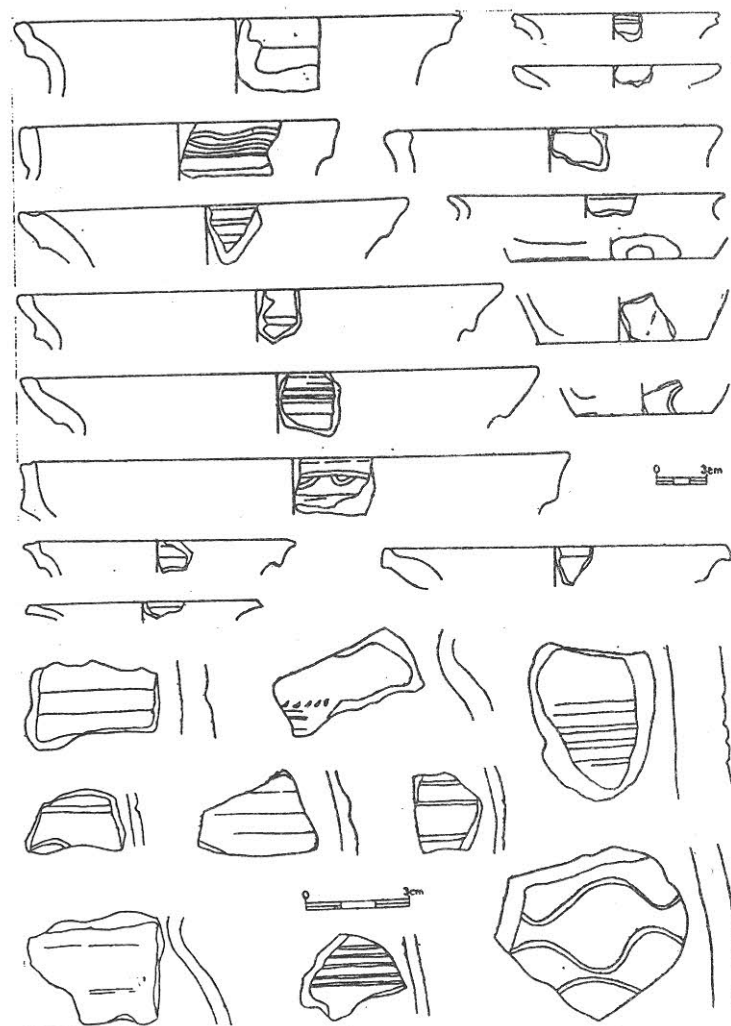
Mapa s nalezišti v okolí kláštera:
 1 - klášter, 2 - nal.2, 3 - nal.3, 4 - nal.4, 5 - nal.5,
 6 - nal. na k.ú. Pohřebačka (mimo mapu asi 3 km
 ssz od kostela 177), 7 - kostel sv. Vavřince

obr.2

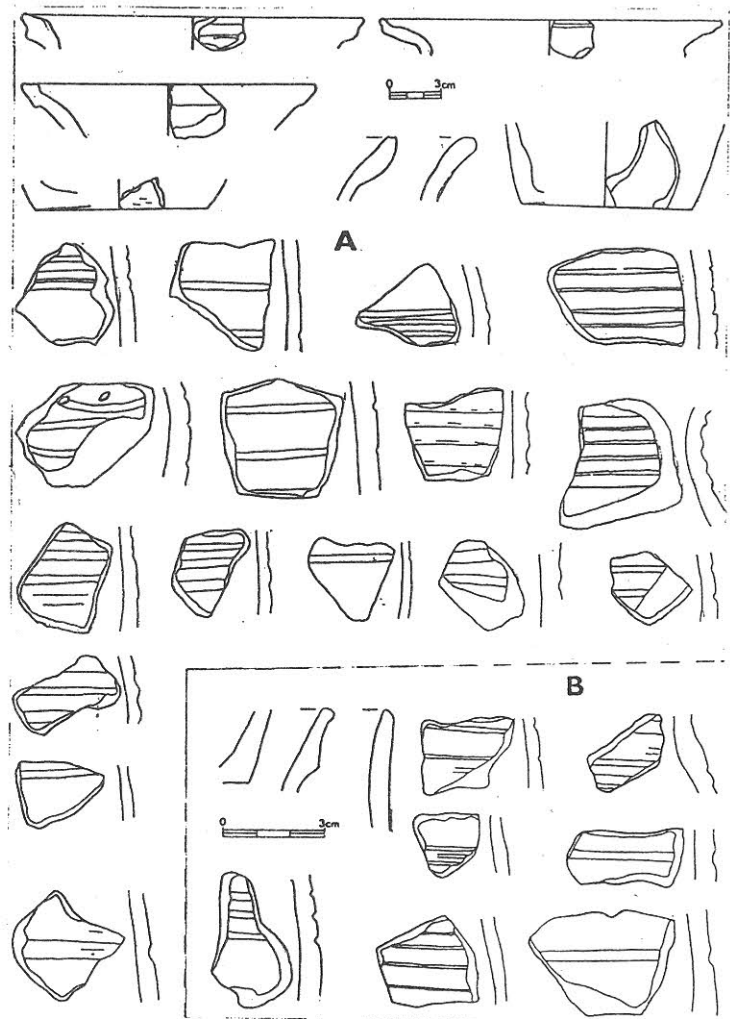
Ukázky fragmentů keramiky: A - Pohřebačka (okr.Pardubice),
B - Opatovice n.L. (okr.Pardubice), nal.2, C - Opatovice n.L., nal.5

obr.3

Ukázky fragmentů keramiky: Opatovice n.L., nal.3

obr.4.

Ukázky fragmenů keramiky: A - Opatovice n.L., nal.4,
B - Opatovice n.L., nal.4a (obr. 1-4 kreslil J.Sigl)